

ków polskich. Odpyływ Niemców umożliwił systematyczne osadnictwo Polaków. Dwie liczby — 300 tysięcy przesiedlonych Niemców i 350 tysięcy osiedlonych Polaków — są tutaj bardzo wymowne.

Przedsięwzięte w 1945 r. przesiedlenie Niemców, łącznie z odpyływem dobrowolnym, wpłynęło bardzo poważnie na zmianę oblicza demograficznego Pomorza Zachodniego. Liczba ludności niemieckiej, stanowiąca w maju—czerwcu 1945 r. na całym Pomorzu Zachodnim 46% zaludnienia 1939 r., obniżyła się do grudnia tego roku do 29%. Zmniejszaniu się liczby ludności niemieckiej towarzyszył wzrost ludności polskiej. Jeśli w czerwcu 1945 r. na całym tym obszarze przebywało ok. 50 tys. Polaków (a w miesiącach poprzednich było ich znacznie mniej)⁷², co stanowiło 6% zaludnienia, to rok 1945 zamknął się pokaźnym bilansem 350 tys. osiedlonych Polaków — 40% zaludnienia. Wzmacniało to poważnie element polski tego obszaru, stanowiło zaczątek pierwszego etapu procesu repolonizacji Pomorza Zachodniego, zrealizowanego w 1946 i 1947 r.⁷³

Odpyływ Niemców z Pomorza Zachodniego wywarł też istotny wpływ na osiedlającą się ludność polską, która mogła niejako naocznie przekonać się, że wysuwany przez opinię społeczną kraju postulat przesiedlenia Niemców z Ziemi Odzyskanych staje się rzeczywistością. Utwierdzało to w świadomości osadnika przekonanie, że jego przybycie na ziemi nadodrzańskie i nadbałtyckie jest faktem trwałym i niezmiennym, co z kolei wpłynęło na proces stabilizacji i integracji społecznej.

TADEUSZ BIAŁECKI

ZMIANY W STRUKTURZE ZAWODOWEJ NRF NA TLE ROZWOJU „GOSPODARKI USŁUGOWEJ”

Na przestrzeni ostatnich 10 lat zaobserwować można szybko zachodzące, obiektywne procesy przekształcania się struktury zatrudnienia i to na ogół we wszystkich krajach bez względu na ich ustrój społeczno-gospodarczy. Proces ten, który w literaturze polskiej uzyskał nazwę „serwicyzacji”¹ (*service* — usługa), polega na bardzo dynamicznym wzroście zatrudnienia w strefie usług zarówno materialnych (transport, łączność, handel), jak i usług niematerialnych (turystyka, usługi socjalne, kulturalne, opieka zdrowotna, urzędy, banki, administracja itp.), przy równoczesnym znacznym odpyływie siły roboczej z rol-

⁷² Podaję za K. Kersten, *PPR i osadnictwo...*, s. 146; F. Barciński (*op. cit.*) podaje 69 500 osób.

⁷³ K. Kersten, *op. cit.*, ss. 150, 165.

¹ A. Rajkiewicz, *Zatrudnienie w Polsce Ludowej w latach 1950—1970*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1965, ss. 171—179.

nictwa i stagnacji, a nawet w przypadku krajów wysoko rozwiniętych, od-
pływie zatrudnionych ze strefy przemysłu.

Obawy ekonomistów wypowiedzane w okresie przyspieszonej industrializacji w XIX i początkach XX w., że w przyszłości świat zamieni się w jedną wielką fabrykę okazują się dzisiaj nieuzasadnione. Perspektywa przyszłego świata rysuje wizję nowoczesnego, zmechanizowanego rolnictwa oraz wysoko-kapitałochłonnego wydajnego przemysłu zatrudniającego ograniczoną liczbę ludności oraz wszechstronnie rozwiniętych usług, które obejmować będą coraz szersze kręgi ludności zawodowo czynnej.

Istnieją różne teorie na temat czynników wpływających na przesuwanie się siły roboczej z rolnictwa do przemysłu, a następnie z przemysłu do usług. Jedni uważają, że powyżej pewnego poziomu dochodu popyt na towary wzrasta wolniej aniżeli na usługi, inni natomiast twierdzą, że po prostu postęp wydajności w zakresie usług nie jest tak szybki jak w rolnictwie czy przemyśle. Amerykański ekonomista Victor Fuchs przeprowadził w tym zakresie badania i ustalił, że w USA strefa usług rozwija się tak szybko nie z powodu większej elastyczności popytu na usługi niż na towary, ale wskutek szybszego wzrostu produkcji jednego pracującego w przemyśle niż w usługach².

Nie ulega wątpliwości, że proces „serwicyzacji” wynika z postępującej mechanizacji rolnictwa i zwalniania zbędnej siły roboczej, nasycenia rynku towarami pierwszej potrzeby oraz z ograniczonych możliwości wzrostu zatrudnienia w przemyśle, co z kolei jest skutkiem modernizacji i automatyzacji produkcji przemysłowej, w związku z czym ta strefa ekonomiczna również zaczyna dysponować zbędną siłą roboczą.

Jednym z podstawowych mierników dla oceny sytuacji gospodarczej danego kraju, często stosowanym w literaturze zachodniej, stał się trójstrefowy podział gospodarki narodowej. Stosowany on jest zarówno przez Międzynarodowe Biuro Pracy, różne komisje EWG, a także przez ONZ. Jako podstawę analizy sytuacji gospodarczej poszczególnych krajów przyjmuje się ludność zawodowo czynną. Do I strefy ekonomicznej zalicza się: ludność zawodowo czynną w rolnictwie, leśnictwie, rybołówstwie i myślistwie, do strefy II: kopalnictwo i kamieniołomy, przemysł przetwórczy, budownictwo, energię elektryczną, gaz, wodę i usługi sanitarne, do strefy III: handel, transport, składowanie i łączność, usługi i pozostała działalność bliżej nieokreśloną. Kontrowersyjna pozostaje kwestia zaliczenia tzw. usług materialnych, tj. transportu, łączności i składowania. Niektórzy ekonomiści zaliczają je do strefy II, inni zaś do III. W niniejszym opracowaniu te usługi materialne zaliczone zostały do strefy III.

Niejednokrotnie też klasyfikację trójstrefową przyjmuje się jako wskaźnik postępu danego państwa w pojęciu ekonomicznym, a szczególnie rozmiary i wielkość strefy I, tj. dokonuje się oceny gospodarki za pomocą liczby lud-

² De l'économie industrielle a l'économie des services. „L'observateur OCDE” nr 26 z lutego 1967.

ności zawodowo czynnej w rolnictwie. Nie zawsze jest to stanowisko słuszne, gdyż istnieje duża liczba zależności między strukturą agrarną, postępem mechanizacji w rolnictwie itp., który nie zawsze pozostaje w ścisłym związku z poziomem sił wytwórczych danego regionu. Jako przykład może posłużyć struktura zatrudnienia w 1939 r. na obszarze obecnej NRF i NRD (tabela I).

TABELA I

Ludność zawodowo czynna na obszarze NRF i NRD w 1939 r. (w procentach)

	NRD	NRF
Rolnictwo i leśnictwo	22,11	27,14
Przemysł i rzemiosło	47,97	41,82
Handel i komunikacja	16,58	17,15
Usługi	13,34	13,89

Źródło: *Taschenbuch für die Wirtschaft 1965*, s. 19.

Opierając się jedynie na danych zawartych w tabeli można by sądzić, że poziom gospodarczy terenów NRD był wyższy aniżeli NRF ze względu na mniejszy udział ludności zawodowo czynnej w rolnictwie. Taki wniosek byłby błędny. Zbadanie innych elementów gospodarki, jak rozmiary produkcji, obroty, skoncentrowanie podstawowych gałęzi przemysłu w zachodnich Niemczech oraz inne czynniki pozwoliło stwierdzić, że potencjał przemysłowy i poziom

TABELA II

Czynni zawodowo według stref ekonomicznych w 1950 r. w poszczególnych regionach świata i ZSRR

Region	Liczba czynnych zawodowo w milionach	Odsetek czynnych zawodowo		
		Strefa I	Strefa II	Strefa III
Afryka	89	75	11	14
Ameryka	125	34	28	38
Azja	528	73	10	17
Europa	190	38	33	29
ZSRR	88	45	30	25
Oceania	5	17	37	46
Razem	1 025	59	18	23

Źródło: *The Worlds Working Population*, s. 503-za A. Rajkiewicz, *Zatrudnienie w Polsce Ludowej w latach 50-1970*.

sił wytwórczych na terenie NRF był znacznie wyższy przed wojną i po wojnie niż na obecnym obszarze NRD³. O rozmiarach zatrudnienia w rolnictwie decydowała przede wszystkim mniej korzystna struktura agrarna w Niemczech zachodnich (duże rozdrobnienie gospodarstw) wiążąca znaczną liczbę siły roboczej.

³ Z. Nowak, *Przemysł i rzemiosło*. W: *Monografia NRF*. Poznań 1965, ss. 122-123.

Nim jednak przejdziemy do omówienia procesu „serwicyzacji” należy podkreślić, że świat współczesny nadal w przeważającej części bazuje na rolnictwie, a więc na strefie I. Znaczna część ludności świata utrzymuje się z rolnictwa i pozostaje w prymitywnych warunkach egzystencji, postęp w zakresie „industrializacji”⁴ jest znikomy, a proces „serwicyzacji” — jeszcze bardzo odległy.

Około 1950 r. 60% ludności zawodowo czynnej globu ziemskiego pozostawało w bezpośrednim związku z rolnictwem, w przemyśle było jej zaledwie 18%, a w usługach 23%.

TABELA III

Dochód narodowy na głowę w dolarach około 1960 r.*

Przedział od . . . do . . .	Państwo	Udział ludności zawodowo czynnej w rolnictwie
1300 dol. i powyżej	USA	8
	Kanada	12
	Szwajcaria	11
	Szwecja	14
1000—1299 dol.	Wielka Brytania	4
	Belgia	6
	Luksemburg	15
	NRF	15
	Dania	18
	Francja	20
500—999 dol.	Holandia	11
	Norwegia	19
	Austria	23
	Islandia	24
	Włochy	26
	Irlandia	36
Poniżej 500 dol.	Japonia	33
	Hiszpania	42
	Portugalia	44
	Grecja	56
	Turcja	79

Źródło: V. Fuchs, Badania ankietowo-statystyczne, National Bureau of Economic Research of U.S.A.

* Tu dochód narodowy jako pojęcie ekonomistów zachodnich.

Ponad połowa ludności zawodowo czynnej świata związana jest z rolnictwem, w Afryce i Azji zatrudnienie w rolnictwie sięga 75%, podczas gdy zatrudnienie w przemyśle kształtuje się tam na poziomie zaledwie około 10%. Dane te, jakkolwiek pochodzą z 1950 r., nie zmieniają obrazu współczesnej struktury czynnej zawodowo ludności. Proporcje zasadnicze zachowały się bowiem w istocie do lat bieżących.

⁴ Tu „proces industrializacji” rozumiemy jako przeciwstawienie „serwicyzacji”; dotyczy zmian w strukturze zawodowej ludności w kierunku wzrostu odsetka zatrudnienia w strefie II — przemysł.

Niezależnie od tej „agrarnej” struktury ludności świata poziom produkcji rolnej jest nadal bardzo prymitywny. Według ostatnich obliczeń, na 350 milionów rodzin pracujących na roli 250 milionów w dalszym ciągu posługuje się motyką lub drewnianą sochą jako jedynym narzędziem uprawy, 90 milionów żelaznym pługiem, a zaledwie 10 milionów rodzin stosuje nowoczesne metody uprawy⁵.

Proces „serwicyzacji” dokonuje się zatem na razie w stosunkowo wąskim zasięgu i postępuje szczególnie szybko w krajach wysoko rozwiniętych gospodarczo. Kraje te w latach 1950—1960 zredukowały bardzo znacznie liczbę siły roboczej w rolnictwie i osiągnęły maksymalny pułap zatrudnienia w przemyśle. W krajach tych zatrudnienie w rolnictwie nie przekracza na ogół 15%, a zatrudnienie w przemyśle waha się w granicach 40—50%. Wśród krajów wysoko rozwiniętych istnieje jednak również duża rozpiętość i nie zawsze stosowane kryterium oceny trójstrefowej jest adekwatne w stosunku do osiągniętego poziomu gospodarczego mierzonego „dochodem narodowym” na głowę ludności.

Kraje posiadające najwyższą stopę życiową w Europie mierzoną dochodem narodowym na głowę ludności, jak Szwecja czy Szwajcaria, pod względem udziału ludności zawodowo czynnej w rolnictwie znajdują się znacznie dalej na liście klasyfikacyjnej za Wielką Brytanią, Belgią czy Holandią (tabela III i tabela IV). Podobnie np. Norwegia, posiadająca odsetek zatrudnienia w rolnictwie równy Danii i Francji, wykazuje znacznie niższy dochód narodowy na głowę ludności w porównaniu z tymi państwami.

Pomimo wskazanych niedomagań miernik ten, określający w sposób bardzo ogólny dany etap poziomu gospodarczego badanego obszaru, może stanowić punkt wyjścia dla dalszych analiz⁶.

Zastosowana klasyfikacja (tabela IV) według stref ekonomicznych pozwala na wyodrębnienie kilku grup państw:

Pierwszą grupę krajów stanowią państwa, w których udział zatrudnienia w rolnictwie jest niski — odpływ zbędnej siły roboczej z rolnictwa już się w znacznej mierze dokonał, rozwój zatrudnienia w przemyśle został zahamowany, a dokonuje się bardzo dynamicznie rozwój zatrudnienia w usługach. Można tu mówić już o typie „gospodarki usługowej”, ponieważ prawie 60% ludności zawodowo czynnej zatrudnionej jest w usługach. Są to kraje pozaeuropejskie o bardzo nowoczesnym, zautomatyzowanym procesie produkcyjnym w przemyśle i wysokim stopniu zmechanizowania rolnictwa, mianowicie USA i Kanada.

⁵ H. Arntz, *Tatsachen über Deutschland 1964*. München 1964, s. 106.

⁶ L. J. Zimmerman w pracy *Arme und reiche Länder* (Bund Verlag, Köln 1963, s. 73) na podstawie analizy ekonometrycznej wyprowadza wniosek, że istnieje ścisła ujemna korelacja między ludnością zawodowo czynną w rolnictwie i dochodem narodowym liczonym na głowę ludności. Dochód narodowy na głowę wzrasta w takim stopniu, w jakim następuje odpływ ludności zatrudnionej w rolnictwie.

Drugą grupę stanowią europejskie kraje wysokoprzemysłowe: kraje Beneluxu, NRF, Szwecja, Szwajcaria, W. Brytania, w których zatrudnienie w przemyśle osiągnęło wysoki poziom około 50% ludności zawodowo czynnej, proces odpływu ludności z rolnictwa już się dokonał lub napotyka trudności

TABELA IV

Reparycja ludności zawodowo czynnej według stref ekonomicznych w procentach w latach około 1930 i około 1964

Grupa	Kraj	Strefy ekonomiczne					
		rolnictwo		przemysł		usługi	
		1964	1930	1964	1930	1964	1930
I Udział w rolnictwie b. niski poniżej 15%	W. Brytania	4,0	5,9	48,1	46,1	47,9	48,0
	Belgia	6,2	17,0	44,6	47,8	49,2	35,2
	USA	6,6	22,0	33,8	31,7	59,6	46,3
	Kanada	8,9	31,2	31,3	18,8	59,8	50,0
	Holandia	10,7	20,6	42,2	38,8	47,1	40,6
	Australia	10,9	20,5	39,3	32,6	49,8	46,9
	Szwajcaria	11,2	21,3	50,4	45,0	38,4	33,7
	NRF	11,4	28,9	48,3	40,4	40,3	30,7
	Szwecja	13,8	36,0	45,1	32,1	41,1	31,9
II Udział w rolnictwie niski 15–25%	NRD	15,5	29,2	48,1	41,3	36,4	29,5
	Dania	17,5	35,2	36,5	27,2	46,0	37,6
	Francja	19,8	35,6	37,6	33,7	42,6	30,7
	Norwegia	19,5	35,3	36,5	26,5	44,0	38,2
	Czechosłowacja	21,4	38,3	47,1	36,1	31,5	25,6
	Włochy	24,9	48,2	40,6	29,3	34,5	22,5
III Udział w rolnictwie średni 25–35%	Japonia	27,4	49,6	31,0	20,1	41,6	30,3
	Węgry	31,7	53,0	37,4	24,1	30,9	22,9
	ZSRR	32,0	50,1	35,0	30,1	33,0	19,8
IV Udział w rolnictwie wysoki 35–50%	Finlandia	35,5	64,6	31,5	14,7	33,0	20,7
	Hiszpania	36,3	—	41,9	—	21,8	—
	Portugalia	42,3	48,4	28,2	24,6	29,5	27,0
	Bułgaria	45,3	80,0	33,3	8,0	21,4	12,0
	Polska	47,1	—	29,0	13,2	23,9	16,5
V Udział w rolnictwie b. wysoki powyżej 50%	Grecja	53,9	48,2	19,1	18,9	27,0	32,9
	Rumunia	56,7	78,2	25,5	7,2	17,8	14,6
	Jugosławia	57,3	78,7	17,5	11,1	25,2	10,2
	Indie	72,9	67,2	11,4	10,5	15,7	22,3
	Turcja	75,0	81,8	9,7	8,3	15,3	9,9

Źródło: Rocznik Statystyczny 1966, ss. 560–561.

ze względu na niekorzystną strukturę demograficzną siły roboczej pozostającej na wsi (ludność demograficznie stara i wysoko sfeminizowana). W krajach tych zgodnie z ogólną prawidłowością nastąpi niebawem odpływ ludności ze strefy przemysłu do strefy usług.

Trzecią grupę stanowią kraje, których ludność rolnicza znacznie się skurczyła, ale „proces industrializacji” nie został jeszcze zakończony. Dokonuje się

jeszcze wzrost zatrudnienia zarówno w strefie przemysłu, jak i w strefie usług. Są to: Dania, Francja, Norwegia, Włochy, Islandia, Japonia.

Wreszcie pozostaje duża grupa krajów o wysokim stopniu zaangażowania ludności zawodowo czynnej w rolnictwie. Kraje te znajdują się na etapie „industrializacji”. Są to: Finlandia, Hiszpania, Portugalia oraz kraje o wybitnie rolniczym profilu jak Grecja czy Turcja.

*

Szczególną pozycję w procesie „serwicyzacji” i „industrializacji” zajmują kraje socjalistyczne. Jakkolwiek w stosunku do okresu przedwojennego (1930 r.) nastąpił ogromny postęp w zakresie „industrializacji”, Polska⁷, Bułgaria, Rumunia czy Jugosławia zatrudniały w rolnictwie około 70—80% ludności zawodowo czynnej, to jednak kraje te w dalszym ciągu należą do grupy państw zatrudniających wysoką lub bardzo wysoką liczbę ludności w rolnictwie. Z państw obozu socjalistycznego jedynie NRD i Czechosłowacja należą do grupy krajów o niskim udziale ludności zawodowo czynnej w rolnictwie i wysokim stopniu „zindustrializowania”. Zgodnie z ogólną prawidłowością zarówno NRD, jak i CSRS najwcześniej spośród państw socjalistycznych ulegną procesowi „serwicyzacji”. Oczywiście proces ten jest na tyle złożony, że trudno przewidywać czy kraje socjalistyczne w dalszym ciągu będą zmierzać w kierunku „industrializacji”, czy dokona się równoległe proces „serwicyzacji” przy równoczesnej „industrializacji”.

Szczególnie przydatnym w analizie tego problemu wydaje się wykres 1 sporządzony w postaci trójkąta, na którego ramionach oznaczono trzy strefy ekonomiczne: rolnictwo, przemysł, usługi. Przesuwanie się poszczególnych państw lub grup państw oznaczonych w postaci punktów lub kręgów w kierunku lewego dolnego kąta oznacza zarówno postęp w sensie „zindustrializowania” społeczności lub dalszej jej „serwicyzacji”, a tym samym postęp gospodarczy.

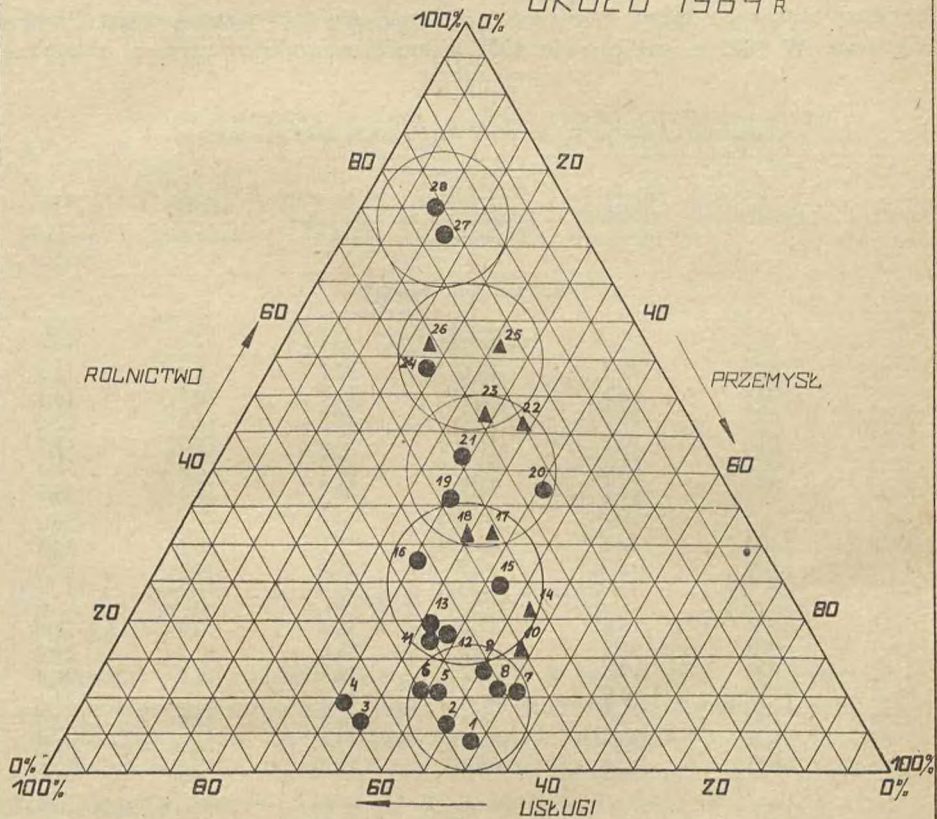
Niemiecka Republika Federalna zajmuje wśród krajów wysoko rozwiniętych miejsce specyficzne. Posiada bowiem jeszcze znaczny odsetek osób zatrudnionych w rolnictwie (ok. 11,4%), wysoki stopień „zindustrializowania” ludności zawodowo czynnej i stosunkowo niski, w porównaniu z innymi krajami wysokoprzemysłowymi stopień „serwicyzacji”.

NRF zatrudnia co prawda mniejszy odsetek ludności w rolnictwie niż Francja czy Włochy, ale też znacznie wyższy odsetek niż W. Brytania, USA, Kanada czy kraje Beneluksu. Z kolei daleko jeszcze NRF do formuły „gospodarki usługowej”, gdyż pod tym względem wyprzedza ją szereg krajów wy-

⁷ K. Secomski, (O niektórych problemach perspektywicznego planowania rozwoju nauki, s. 8—9) stwierdza, że w ciągu pierwszego 20-lecia udział ludności zawodowo czynnej w usługach w Polsce zwiększył się zaledwie z około 18% w 1946 do około 25% w 1965 r. W następnym 20-leciu nastąpi jednak wzrost tego odsetka do około 40%, tzn. że około 1985 r. również w Polsce co drugi zawodowo czynny będzie związany pracą z usługami.

CZYNNI ZAWODOWO W NIEKTÓRYCH KRAJACH WEDŁUG STREF EKONOMICZNYCH

OKOŁO 1964 R.

1 W BRYTANIA	10 N R D	19 FINLANDIA
2 BELGIA	11 DANIA	20 HISZPANIA
3 USA	12 FRANCJA	21 PORTUGALIA
4 KANADA	13 NORWEGIA	22 BUŁGARIA
5 HOLANDIA	14 CZECHOSŁOWACJA	23 POLSKA
6 AUSTRALIA	15 WŁOCHY	24 GRECJA
7 SZWAJCARIA	16 JAPONIA	25 RUMUNIA
8 N R F	17 WĘGRY	26 JUGOSŁAWIA
9 SZWEDCJA	18 Z S R R	27 INDIE
		28 TURCJA

ZRÓDŁO: ROCZNIK STATYSTYCZNY 1966

Wykres 1

sokoprzemysłowionych. Gospodarka NRF aktualnie znajduje się w dalszym ciągu na poziomie wysokiego stopnia „zindustrializowania”.

W Niemczech szybki postęp w zakresie „zindustrializowania” ludności czynnej zawodowo dokonał się na przełomie XIX i XX w., a ściślej — w pierwszym ćwierćwieczu XX w. proces ten już został zamknięty (tabela V). Pierwszy masowy odpływ z rolnictwa dokonał się tam jeszcze przed I wojną światową. W 1907 r. już prawie 40% ludności zawodowo czynnej związanej

TABELA V

Zawodowo czynni w Niemczech i NRF według stref ekonomicznych

Rok	Ogółem	Strefa I rolnictwo i leśnictwo	Strefa II przemysł i budownictwo	Strefa III		
				usługi		
				razem	materiałne	niematerialne
w odsetkach ogółem						
Całe Niemcy						
1882	100	42,2	35,6	22,2	8,4	13,8
1895	100	36,3	38,9	24,8	10,7	14,1
1907	100	33,9	39,9	26,2	13,6	12,6
1925	100	30,3	42,3	27,4	16,2	11,2
1933	100	28,8	40,6	30,6	18,3	12,3
1939	100	25,9	42,3	31,8	17,5	14,3
NRF						
1950	100	24,6	42,6	32,7	14,3	18,4
1960	100	14,3	47,7	38,0	17,1	20,9
NRF oraz Berlin zachodni						
1960	100	13,8	47,8	38,4	17,3	21,1
1961	100	13,3	48,1	38,6	17,2	21,4
1962	100	12,6	48,2	39,1	17,3	21,8
1963	100	12,0	48,2	39,7	17,6	22,1
1964	100	11,4	48,3	40,3	17,6	22,7
1965	100	10,9	48,7	40,4	17,6	22,8
1966	100	10,6	48,4	41,0	17,7	23,3

Źródło: *Wirtschafts und Sozialstatistisches Handbuch*. Bund Verlag Köln 1960 *Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten* 1964; „Wirtschaft und Statistik” nr 7/66 i 6/67.

było z przemysłem, a w 1925 r. osiągnięto liczbę 42% i stan ten utrzymywał się aż do 1950 r. (pomijam wahania wojenne oraz wahania w okresie wielkiego kryzysu z lat trzydziestych). Według zastosowanej klasyfikacji (tabela IV) Niemcy już przed II wojną światową osiągnęły poziom, który nawet współcześnie zaliczamy do krajów o niskim udziale zatrudnienia w rolnictwie (ok. 25%). Proces „serwicyzacji” był w tym okresie powolny — bardziej dynamicznie rozwijały się jedynie usługi materiałne, a więc komunikacja, obrót towarowy, łączność, natomiast pozostałe tzw. niematerialne usługi pozostawały na tym samym poziomie.

W okresie wojennym i bezpośrednio powojennym, kiedy w krajach wysoko-
uprzemysłowionych następowała dalsza silna emigracja ludności z rolnictwa,
w NRF notowano znaczny odsetek zatrudnionych w tym dziale gospodarki;

w porównaniu z 1939 r. nie nastąpiły aż do 1950 r. istotniejsze zmiany. Podobnie kształtowała się sytuacja w przemyśle i usługach.

W latach 1950—1960 odpływ ludności zawodowo czynnej ze wsi dokonuje się w sposób masowy. NRF w tym okresie redukuje stan zatrudnienia na wsi prawie o połowę — do 14°/o w 1960 r., następuje w tym czasie silny wzrost zatrudnienia w przemyśle i usługach.

TABELA VI

Dynamika wzrostu liczby ludności zawodowo czynnej w NRF według stref

Rok	Ogółem	Strefa I rolnictwo i leśnictwo	Strefa II przemysł i budownictwo	Strefa III		
				usługi		
				razem	materiałne	niemateriałne
w 1000						
1950	20 376	5 020	8 689	6 667	2 918	3 749
1960	25 223	3 618	12 037	9 568	4 307	5 261
NRF oraz Berlin zachodni						
1960	26 247	3 622	12 542	10 083	4 542	5 541
1961	26 591	3 546	12 784	10 261	4 582	5 679
1962	26 783	3 383	12 916	10 484	4 639	5 845
1963	26 880	3 230	12 969	10 681	4 729	5 952
1964	26 979	3 084	13 022	10 873	4 752	6 121
1965	27 153	2 966	13 218	10 969	4 778	6 191
1966	27 082	2 877	13 103	11 102	4 794	6 308
1960/1950	123,8%	72,1%	138,5%	143,5%	147,6%	140,3%
1966/1960	103,2%	79,4%	104,4%	110,1%	105,5%	113,8%

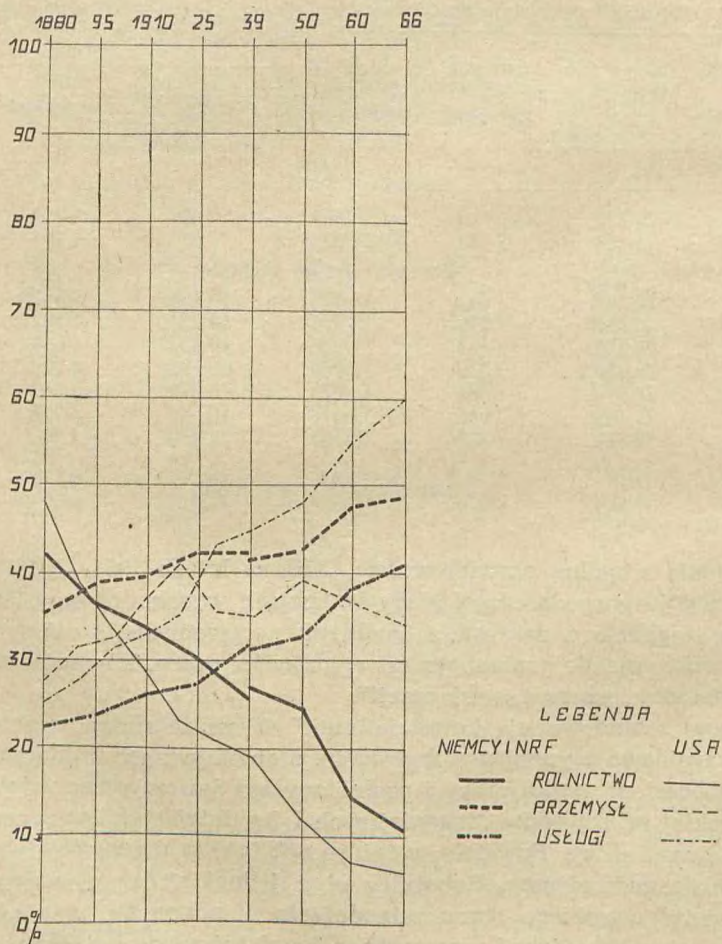
Źródło: jak w tabeli V

Zgodnie z ogólną prawidłowością, NRF w latach 1961—1966 weszła w tę fazę rozwoju gospodarczego, kiedy w krajach wysokoprzemysłowych następuje stagnacja w zakresie zatrudnienia w przemyśle, a dalszy rozwój produkcji dokonuje się poprzez wzrost wydajności pracy. Równocześnie następuje przyspieszony proces „serwicyzacji”.

Proces zahamowanej „industrializacji” w sensie zmian w strukturze ludności zawodowo czynnej wynikał m. in. z obiektywnych trudności pozyskania siły roboczej na rynku pracy i pogłębiony był jeszcze przez ucieczkę ludności niemieckiej od zawodów „trudniejszych i brudniejszych” w przemyśle do lepiej płatnych usług. Powstałe w ten sposób luki w przemyśle i budownictwie wypełniali cudzoziemcy. Robotnicy ci z jednej strony przyczyniali się do utrzymania wysokiego stanu zatrudnienia w przemyśle, z drugiej — opóźniali proces modernizacji przemysłu, polegającej na ograniczaniu zatrudnienia i stosowaniu w szerszym zakresie inwestycji bardziej kapitałochłonnych⁸.

⁸ M. in. prof. Rüstow na konferencji w NRF w 1966 r. poświęconej problemowi zatrudniania cudzoziemców w NRF poddał ostrej krytyce tę politykę uzasadniając to tym, że zatrudnianie ich przynosi gospodarce chwilową ulgę, w istocie rzeczy gospodarkę NRF obciąża i opóźnia modernizację przemysłu, która prędzej czy póź-

CZYNNI ZAWODOWO W NIEMCZECH I NRF ORAZ W USA
 WEDŁUG STREF EKONOMICZNYCH
 W LATACH 1880-1966

ŹRÓDŁO - JAK W TABELI NR 3 ORAZ NR 5

Wykres 2

W tym układzie należy rozróżnić dwa okresy (tabela VI):

1) w latach 1950—1960 NRF dysponowała znacznymi rezerwami siły roboczej oraz miała stały jej dopływ z zewnątrz — w okresie tym następował niemal równomiernie dalszy proces „industrializacji” oraz „serwicyzacji”. Wzrost zatrudnienia w przemyśle w tym czasie wynosił 39%, w usługach niematerialnych 40%. Jedynie w usługach materialnych wzrost ten był bardziej dynamiczny i wynosił 48%.

2) w latach 1960—1966 proces „industrializacji” zostaje zahamowany, następuje okres właściwego procesu „serwicyzacji” ludności zawodowo czynnej. Wzrost zatrudnienia w przemyśle wynosi już tylko 4%, w usługach materialnych 5%, podczas gdy zatrudnienie w usługach niematerialnych wzrasta o 14%.

NRF wchodzi stopniowo na drogę gospodarki usługowej, postęp w tym zakresie jest jednak mało dynamiczny i dlatego NRF zajmuje pod tym względem końcową pozycję wśród krajów wysokoprzemysłowych. W porównaniu na przykład z USA w dalszym ciągu zbyt dużą liczbę osób zatrudnia w rolnictwie, przemyśle oraz budownictwie NRF. Zbyt duże różnice zachodzą tu w uzbrojeniu stanowiska pracy i wydajności jednego pracującego⁹.

Porównując dynamikę zmian w zakresie trzech stref ekonomicznych w USA i Niemczech oraz NRF należy stwierdzić, że pod względem zatrudnienia w rolnictwie poziom gospodarki Niemiec i USA był równy jeszcze pod koniec ubiegłego stulecia (wykres 2). Następnie do około 1920 r. USA redukowały stan zatrudnienia w rolnictwie znacznie szybciej niż Niemcy. Później dynamika redukcji zatrudnienia w rolnictwie Niemiec i USA była mniej więcej równa. Różnice polegają głównie na tym, że USA bardziej dynamicznie zredukowały stan zatrudnienia w okresie II wojny światowej, podczas gdy proces ten w NRF był niejako odroczone i dopiero w latach 1950—1960 odznaczał się silniejszą dynamiką. Po 1960 r. tendencja ta w NRF ponownie osłabła. Linie strefy I Niemiec i USA w ogólnym zarysie przebiegają na przestrzeni ubiegłych 50 lat prawie równolegle. Dystans dzielący w tym zakresie NRF i USA pozostaje nadal niezmienny od 1920 r.

Inaczej przedstawia się sytuacja w strefie II — stopień „zindustrializowania” społeczności USA osiągnął poziom Niemiec około 1920 r. Następnie tendencje występują tu w sposób całkowicie różny. W USA po 1920 r. występuje stała tendencja do redukcji strefy II jako wynik stosowania gospodarki intensywnej w przemyśle (pomijam okres II wojny jako nietypowy dla tego procesu), podczas gdy w NRF i Niemczech linia strefy II posiada od 50 lat stałą tendencję wzrostu z bardzo silną dynamiką w latach 1950—

niej musi nastąpić (*Probleme der ausländischen Arbeitskräfte in der Bundesrepublik*, „Beihefte der Konjunkturpolitik”, Heft 13, Westberlin 1966).

⁹ Majątek trwały na 1 zatrudnionego w przemyśle w 1965 r. w markach zachodniemieckich wynosił dla NRF — 26 200 DM, dla USA 67 000 DM („Die Zeit” nr 16 z 16 IV 1965, s. 35).

1960, co świadczy o utrzymującej się od wielu lat w przemyśle NRF polityce bardziej ekstensywnej gospodarki niż w USA.

W strefie III linie mają tendencję rozbieżną. Występuje tu od wielu lat przyspieszony proces „serwicyzacji” w USA i znacznie powolniejszy — w wielu punktach bardzo rozbieżny — proces w NRF, szczególnie w latach 1920—1930 i po 1950 r.

W 1966 r. NRF zatrudnia w rolnictwie ok. 11% osób zawodowo czynnych. Strefa II ustabilizowała się na poziomie nieco powyżej 48%. Jest to w zasadzie górny pułap, jaki osiągnięto w zakresie „industrializacji” struktury ludności zawodowo czynnej. Ze wszystkich badanych państw jedynie Szwajcaria nieznacznie przekroczyła 50% zatrudnienia w przemyśle.

Jeszcze dokładniej rozwój zatrudnienia w przemyśle można obserwować posługując się liczbami dotyczącymi wyłącznie tego działu gospodarki (przemysł bez budownictwa i energetyki — przedsiębiorstwa zatrudniające ponad 10 pracowników). W latach 1950—1955 średni roczny przyrost zatrudnienia w samym przemyśle wynosił 350 tys. osób, w latach 1955—1960 — 300 tys. osób, w 1960—1961 r. wynosił jeszcze około 300 tys., a po tym okresie stan zatrudnienia ustabilizował się na poziomie około 8300—8400 tys. osób.

TABELA VII

Zatrudnienie w przemyśle NRF

Rok	Liczba zatrudnionych w przemyśle w 1 000
1950	4 797
1955	6 576
1960	8 081
1961	8 315
1962	8 339
1963	8 264
1964	8 301
1965	8 460
1966	8 385

Źródło: *Taschenbuch für die Wirtschaft*. Köln 1965, tab. 18; „Wirtschaft und Statistik” nr 6/1967.

Wstrząs gospodarczy, jaki przeżywa NRF na przełomie lat 1966—1967 jest głębszy aniżeli wynikać by to mogło z wahań koniunkturalnych¹⁰. W dużej mierze związany on jest z gwałtownymi zmianami strukturalnymi, które w pierwszej mierze odbiły się na zatrudnieniu w przemyśle. Struktura przemysłu NRF oparta była tradycyjnie na gospodarce węgla i stali¹¹. Jeszcze do 1965 r. struktura ta utrzymywała się w NRF, jakkolwiek już pod koniec

¹⁰ „Industrie Kurier” z 27 lipca 1967.

¹¹ F. Bilger w „Revue de Defense Nationale”, cyt. za „Biuletyn Ekonomiczny PAP” z 23 września 1967, s. 26. Autor ten uważa, że z koniunkturalnego punktu widzenia obecna sytuacja gospodarki niemieckiej nie ma w sobie nic dramatycznego: Do poważniejszych problemów gospodarki NRF autor zalicza konieczność zmian strukturalnych.

lat pięćdziesiątych i na początku lat sześćdziesiątych podjęto pewne kroki w zakresie zmian w strukturze przemysłu (redukcje zatrudnienia w górnictwie, ograniczenie wydobycia węgla itp.). Zmiany te dokonywały się jednak w NRF zbyt wolno. Stąd rewolucja technologiczna, jaka dokonuje się w krajach wysokoprzemysłowych, najsilniej dotknęła właśnie NRF. Spotegowane to zostało tym, że od wielu lat o wzroście gospodarczym Niemiec zachodnich w znacznym stopniu decydowała gospodarka ekstensywna, tj. oparta na wzroście zatrudnienia. Decydowało to z jednej strony w pierwszej fazie o tym, że produkcja była tania, z drugiej strony — opóźniało modernizację przemysłu. W porównaniu z innymi krajami kapitalistycznymi utrzymywał się w NRF wysoki stan zatrudnienia w przemyśle.

Już w okresie recesji 1958 r. zaczęły przejawiać się oznaki upadku zarówno w kopalniach węgla, jak i hutnictwie i przemyśle tekstylnym. Inne sektory w tym okresie wykazywały jeszcze dynamiczny rozwój. Dalszy szybki wzrost gospodarki do 1960 r. oraz mobilność dodatkowej siły roboczej pozwoliły wówczas na równoczesne częściowe przystosowanie gospodarki do nowych warunków technologicznych, nastąpił rozwój bardziej nowoczesnych gałęzi, utrzymano jednak również gałęzi, które w następnych latach traciły swoje znaczenie¹².

TABELA VIII

Zmiany w zatrudnieniu w przemyśle NRF (maj 1966 — maj 1967 r.)

Gałąź przemysłu	Zatrudnienie w tysiącach		Procentowy spadek zatrudnienia na przestrzeni jednego roku
	maj 1966 r.	maj 1967 r.	
Górnictwo węgla	395	339	-14,3
Przemysł kamienniarzki i ceramiczny	268	239	-10,6
Przemysł włókienniczy i odzieżowy	957	860	-10,1
Przemysł elektrotechniczny	976	889	-8,9
Produkcja żelaza	359	328	-6,4
Budowa maszyn	1 108	1 040	-6,1
Produkcja pojazdów	522	481	-6,0
Przemysł metali nieżelaznych	89	83	-5,8
Przemysł spożywczy	514	500	-2,7
Przemysł chemiczny	541	533	-1,5
Razem przemysł	8 416	7 827	-7,0
Budownictwo	1 680	1 442	-14,2

Źródło: „DWI-Berichte” nr 10/1967, s. 7.

Oslabienie koniunktury w NRF w latach 1965—1967 wpłynęło na gwałtowne redukcje zatrudnienia w przemyśle i budownictwie oraz przyspieszyło racjonalizację produkcji zaniedbanej w okresie minionym.

¹² Jw., s. 24.

Inne dziedziny gospodarki, jak rolnictwo czy usługi, są z natury rzeczy mniej podatne na tego rodzaju wahania koniunkturalne i tu utrzymuje się w NRF nawet tendencja odwrotna.

Na przestrzeni roku od maja 1966 do maja 1967, zatrudnienie w przemyśle zredukowano o 600 tys. osób, a w budownictwie o 250 tys.

Redukcje objęły głównie te gałęzie, z których odpływ ludności zawodowo czynnej dokonał się w dużym stopniu znacznie wcześniej, a ostatnio wysoki odsetek zatrudnionych stanowili robotnicy-cudzoziemcy. W znacznym też stopniu redukcje zatrudnienia w przemyśle dotknęły właśnie cudzoziemców, których liczba zmalała z 1 313 tys. we wrześniu 1966 do 982 tys. we wrześniu 1967 r.

Skutki wstrząsu gospodarczego, jaki przeżywa NRF, wywrą niewątpliwie wpływ na strukturę zawodowo-społeczną Niemiec zachodnich, opóźnioną w rozwoju w porównaniu z innymi krajami wysokoprzemysłowymi.

Zmiany, jakie dokonują się w strukturze zatrudnienia NRF mają charakter długotrwały, oznaczają konieczność modernizacji struktury przemysłu, dalszych ograniczeń w zakresie zatrudnienia w przemyśle i przyspieszonego procesu „serwicyzacji”.

JERZY BARTOSIK